

УДК- 159.923.2

Н. ГАПОН

ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ВЗАЄМОДІЯ ТА ВІДХІД ВІД СОЦІОКУЛЬТУРИ

Проблема ідентичності як суб'єктивного відчуття неперервної самототожності одна з найактуальніших філософських та соціально-психологічних проблем. Вона є центральною категорією теорії розвитку Я-концепції, вагомим елементом аналізу становлення особистості.

Поняття ідентичності окреслює проблематику людської суб'єктивної реальності й визріває в площині співбуттєвої спільності. Всередині останньої власне й утворюється сутнісні особистісні риси. Ці риси, по-перше, дають змогу індивіду входити в спільноти, долучатися до різних форм культури /соціальна ідентичність/; по-друге, виходити з них /реідентичність/, індивідуалізуватися й самому творити нові соціально-культурні феномени /самоідентичність/.

Проблеми людської ідентичності проглядається достатньо повно у філософських уявленнях про людську реальність у працях М. Хайдегера /*mit - Anderem-Sein*/, М. Бубера /*Я і Ти*/, С. К'єркегора. Творення особистої ідентичності відбувається у просторі співбуттєвої спільності. Це особливий простір між людьми, який нікому не належить і в якому визрівають суб'єктивно значущі людські характеристики. На психологічному рівні співбуттєва спільність як площина розвитку особистості перебуває в центрі аналізу майже всіх психологічних теорій. Визначальною ця категорія є в культурологічних узагальненнях Л. Виготського [2].

Проблема формування ідентичності в реальному вигляді, її визначальний вплив на процеси безконфліктного /нетравматичного/ розвитку особистості висвітлюються у працях Е.Еріксона, А.Адлера, К.Хорні [1,3,6]. Е.Еріксон і надалі залишається одним із авторитетних творців теорії Я-концепції та її розвитку через процес ідентичності. Мотив, відкритий Адлером /прагнення до досконалості/, відіграв суттєву роль у розумінні процесів ідентифікації. "Кожен індивідуум становить єдність особистості та індивідуального формування цієї особистості. Індивідуум - і картина, і художник: він художник своєї власної особистості" [1;98].

При цьому самоідентифікація відбувається по чергово через : а) пристосування, вростання в цінності середовища; б) через перетворення середовища та зміну самого себе. Отже, самоідентифікація тісно пов'язана із соціальним почуттям, інтересом. Але на шляху формування соціального інтересу зустрічаються бар'єри, які заважають ідентичності. Це призводить

до відходу чи самоусунення від середовища в світ психологічної реальності. Підміна об'єктивної реальності психологічною характеризує невроз як суб'єктивно спотворений образ, заскоружлість сприймання світу й самого себе.

Отже, як зазначає К.Хорні, існує ситуативна невротизація. Нemoжливiсть адаптуватися до ситуації здатна короточасно невротизувати кожну людину. Ситуативній невротизації схильні підлягати більшість осіб [6]. Але інтегрована концепція Я, зокрема позитивна ідентичність /самість/, здатна протистояти невротизації, конструктивно долати фрустраційні ситуації, віднаходити соціальний інтерес. Саме віднаходити, а не бути поглинутою соціальним інтересом. Зацикленість на майбутньому /мріях та фантазіях/ чи застрягання в минулому /втеча у спогади/ характеризують спотворене соціальне почуття. Власне невротична особа не здатна жити в теперішньому, відчувати відповідальність за своє Я "тут і зараз" (Ф. Перлз) [4].

Богослов і філософ ХХ ст. М.Бубер пише: бог питає Адама "Де ти?" не тому, що Адам не знає. Він робить це для того, щоб Адам міг сам усвідомити своє Я, набути відповідальності за своє життя.

Відповідальність за себе є ознакою позитивної ідентичності - це здатність опиратися на своє Я (а не на оточуючих), диференціювати межі (контакту) між Я і оточенням без їх протиставлення.

Повернемося до причин невротизації особистості як деформації підструктур Я-концепції (ідентичності, соціального інтересу тощо). Проблеми розвитку та формування Я-концепції, недостатність інтегрального переживання своєї особистісної унікальності мають свої корені в дитинстві. Саме раннє дитинство становить передісторію невротичної особистості. Психологічна травматизація починається з свідомих чи неусвідомлених спроб найближчого оточення (батьків) подолати ідентичність дитини.

У теорії сімейних систем М.Боуена слабка особистісна диференційованість членів сім'ї може розглядатися як клінічний синдром. Тому особа, котра презентує симптоматику негативної ідентичності (байдужа, узалежне від алкоголю, співузалежена від інших) розглядається як сигнал патології життєдіяльності сім'ї. Ця особа виступає носієм чи причиною дисфункційності закритої сімейної системи. У відкритій сімейній системі висока диференційованість Я її учасників. Інформативне поле такої родини відкрите і для її членів і для зовнішнього середовища. Ідентифікаційні процеси дитини відповідають логіці соціалізації особистості - емоційна ідентифікація з батьками, з родиною, ідентифікація з однолітками та групою, статево-рольова ідентифікація тощо. Відкрита сімейна система забезпечує почуття самоцінності окремого індивіда, адекватності первинної самооцінки,

послідовності у вербальній поведінці та природі вчинків. Закрита ж сімейна система призводить до відчуття залежності самооцінки конкретного індивідуума від сімейних “авторитетів”, процесів творення шаблонів у взаємних контактах, вчинків, опосередкованих волею “родинного центру”. Зрозуміло, що процеси ідентифікації учасників закритої сімейної системи утруднені та негнучкі.

У психологічному сенсі закрита сімейна система не виконує необхідних функцій. Вона недосконала у своїй рекреативності, недостатньо підтримує психологічну рівновагу, не забезпечує відчуття та переживання безпеки, зв'язку, стійкості, любові. Тут відсутня свобода реагувань та дій, оскільки одні повинні замінювати функції інших. Це дає короточасну ілюзію “життя в сім'ї”. Діти у дисфункційній (наприклад, в алкогольній) родині несвідомо починають робити все для того, щоб задовольнити психологічні потреби сім'ї (причетність, гордість за сім'ю, радість, близькість тощо). Вони беруть на себе функцію батька чи матері, виконують їхні ролі у ставленні до братів чи сестер. Чим більше дитина пристосовується до стресу та напруги в сім'ї, тим невизначенішим і рутиннішим стає процес її ідентифікації. Дитина ідентифікується з батьками, одночасно відчуваючи неприязнь до них і переживаючи ворожість до оточення, яке їх не толерує. Тому найчастіше діти із дисфункційних родин мають ознаки негативної ідентичності: низький пізнавальний та соціальний інтерес, конфліктність з оточенням, статево-рольову невизначеність та імпульсивність. Вони живуть ілюзіями майбутнього, не вміють моделювати поведінку відповідно до вимог та цінностей оточення.

Американський психоаналітик Л. Шенгольд називає це явище “душогубством”. Неповага батьків до почуття власної гідності дитини - це свідомо чи неусвідомлена їх спроба зруйнувати здатність дитини радіти та любити. Притамований соціальний інтерес - це порушене почуття ідентичності. Воно і є “душогубством”. Л. Шенгольд зазначає, що жертвами “душогубства” були відомі в літературі, мистецтві, науці, політиці особи [5]. Сильні компенсаторні механізми їх життєдіяльності по-різному вплинули на долі людства. Зазначимо, що характерною рисою цих осіб була соціальна наполегливість, бажання засвідчити про свою значущість перед найбільшою кількістю осіб.

Соціальне наполягання - це основний рутинний шаблон поведінки. Який, на нашу думку, засвоюється “жертвами душогубства” від батьків. Адже наполягати (тиск, образи) - означає демонструвати своєрідні садистичні тенденції: експлуатувати фізично, морально, інтелектуально. Наполягання є тією рутинною рисою поведінки, яка засвідчує втрату

соціальної пластичності. Вона виступає результатом втрати внутрішньої свободи, а, отже, й простору, самості, Я.

Можна припустити, що низьке відчуття самоцінності власного Я спонукає в соціальному плані до так званої вертикальної мобільності. Недостатність відчуття самого себе зобов'язує індивіда до пошуків, які підсилюють його особистість формальних ролей і масок, примушує його спинатись по статусній драбині. Ці вправління індивіда винагороджуються, він віднаходить свій "соціально-статусний" інтелект як надійний спосіб маскувannya внутрішньо-конфліктної психіки. До речі, на думку більшості психологів, показники соціального інтелекту не корелюють із показниками інтелекту предметного. Останній є виразником розумових здібностей, першопричиною наукових відкриттів. Злиття чи повна ідентифікація людини із творчою проблемою, сильна мотиваційна лінія предметного інтересу робить людину не надто чутливою до соціальних масок чи статусних символів. І, навпаки, глибинне відчуття негативної ідентичності особи пов'язане із надмірною увагою до соціально-статусних масок, оскільки саме статусні маски дають змогу більш-менш безконфліктно, із прихованим відчуттям недостатності Я, переносити власну негативну ідентичність. Отже, соціальна маска є надійним захистом реального "Я". К'єркегор нагадує, що найбільший відчай рано чи пізно приходить до людини тоді, коли вона вибирає: бути самою собою чи бути іншою.

"Бути іншою" людині дають змогу відомі захисні механізми психіки. Вони і є своєрідними соціальними масками. Це раціоналізація, фантазування, ізоляція проєкція тощо. Завдання особистісної психотерапії й полягає у відшаруванні, знятті цих перешкод у формуванні справжньої ідентичності людини. Така робота спирається на певні психотерапевтичні ефекти: переключення уваги чи відволікання клієнта від травмуючих життєвих ситуацій (В.Франкл), підвищення цінності подій власного життя (С.Ф.Перлз, Е.Фромм), поборення безнадії та окреслення перспективи позитивних змін (К.Роджерс, А.Маслоу), розтотожнення "Я" та негативних думок, відчуттів (Р.Асаджолі). У різних психологічних школах для цієї роботи скоструйовані певні міфотворчі постулати. Ними можуть бути автономні структури психіки в психоаналізі — Воно та Над-Я; в трансактному аналізі Е.Берна — Дитина, Батько, Дорослий; в гештальтпсихології Ф.Перлза — Топдог та Андердог; в діанетиці Л.Хабарда — реліз, клір тощо. Загалом, психотерапія скерована на стереотипні та заскорузлі інтроперсональні утворення, які посилюють невротичність людини, не допомагають в адаптації до соціальної реальності, заважають нормальному особистісному розвитку. Хоча більшість людей відмодельовують власні захисні механізми для адаптації до соціальної ситуації, не всі вони є стереотипними та шкідливими утвореннями.

Здебільшого інтерперсональні механізми здатні відігравати позитивну захисну роль. Однак, доречно зауважити, що індивідуально-психологічні механізми на соціальному рівні аналізу мають часто негативне значення. Наприклад, “забування”, “витіснення”, “проекції” на себе значного внеску у суспільну справу багатьох людей межує не стільки з патопсихологічними, скільки з етичними проблемами соціальної поведінки. Так, у політичному житті соціуму неблаговидні вчинки можуть видаватися доброчинними акціями (раціоналізація), помилки в економічній політиці можуть подаватися як великі завоювання міжнародних відносин (заміщення), соціально-нетолерантні мотиви можуть приписуватися опонентам (проекція) тощо.

Отже, прояви негативної ідентичності можуть спотворювати не лише поведінку окремої людини, а й набувати соціально-значущих масштабів. Це дає змогу говорити і про проблеми та труднощі індивідуальної психотерапії, і про актуальну проблематику терапії всього соціального середовища.

Необхідність розробки соціально-терапевтичних заходів для забезпечення особистісного здоров'я є перспективною. Адже досліджені раніш проблеми загроз ідентичності молодій людині з боку соціокультурної реальності (сім'я, найближче оточення, зміни в самому соціумі) продовжують доповнюватися новими. Йдеться про констатацію нової техногенної (віртуальної) реальності, здатної впливати на процеси ідентичності особи. Соціокультурна значущість віртуальної реальності сьогодні постала як проблема людинознавчих наук.

Початок 80-х років ХХ ст. розглядається канадським філософом М.Мак-Люеном як новий етап інформаційного детермінізму. Ця епоха комп'ютерного індивіда висвітлює нові перспективні проблеми розвитку ідентичності. Психологічні дослідження засвідчують специфічні впливи кіберкультури на молодь. Занурення індивіда в технологічний простір формує нові взаємовідносини “кіберспейсу”. Цей простір інформаційно-насичений, але буттєво обезлюднений. Проявом такої технологічної реальності власне є феномен кіберпанку, для кого притаманний особливий, штучний за походженням світогляд. Це дає змогу молодій людині легко реідентифікуватися на лише від суперечностей, а й від цінностей сучасної соціокультури, виступає набагато сильнішим захисним механізмом, ніж відомі внутрішньопсихологічні. Йдеться про ті самі психологічні проблеми формування негативної ідентичності, що й у випадках індивідів із дисфункційних родин чи проблем алкоголізації, наркоманії молоді. Це можлива формалізація та стереотипізація спілкування з оточуючими, згортання соціального інтересу, безцільне проведення часу (байдужість, бездіяльність) поза комп'ютерною реальністю. Адже нове покоління комп'ютерів здатне підводити молоду людину до функціонування у

віртуальній реальності як об'єктивно існуючій. У цьому випадку людина й поводить себе відповідно до цінностей віртуальної реальності.

Отже, втеча у світ техногенної реальності та відхід від співбуттєвої спільності становлять новий контекст проблеми ідентичності людини.

Практичні психологи вже сьогодні відчувають дефіцит психотерапевтичних методів впливу у відновленні соціальної ідентичності так званих жертв кіберкультури. Без сумніву, це нова площина індивідуального замовлення, де замовником є конкретне оточення індивіда (батьки, родичі). Не виключено, що перспективність розв'язання проблематики в найближчому десятилітті сформує своєрідне соціальне замовлення теоретичного обґрунтування та практичних впливів на процеси особистісної ідентичності, народжені техногенним світом соціокультурних реалій.

-
1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. — М., 1995 — С. 36-40.
 2. Выготский Л.С. // Собр.соч.: В 6-и т. — М., 1982 — Т. 2. — С.65.
 3. Перлз Ф. Внутри и вне помойного ведра. — М.,1997 — С.3-12.
 4. Холл З. Последствия сексуальных и психологических травм детства // Психол. журн. — 1992. — №5. — С.42-45.
 5. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. — М., 1993. — С. 42-55.
 6. Шаповалов Е. Философские размышления о виртуальной реальности // Вестн. Санкт-Петербург. ун-та. — 1996. — №13, Сер.6. — С.34-37.

N.Gapon

THE PERSON'S IDENTITY: INTERACTING AND LEAVING SOCIAL CULTURE

The problems of the person's identity are the main problems of social psychology. Identity is a process of permanent person's development in the society. But some social factors make obstacles to the process of the person's identity. It may be incorrect communication in a family, the person's isolation and leaving for the world of technoculture.